

КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ОБСТАНОВКИ КІБЕРПРОСТІРУ

KRIMINALISTIC CLASSIFICATION CRIMES ACCOMPLISHED WITH USING OF CYBERSPACE ENVIRONMENT

Самоїленко О.А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики

Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена криміналістичній класифікації злочинів, вчинених з використанням обстановки кіберпростору. Констатується, що криміналістична класифікація злочинів, вчинених з використанням обстановки кіберпростору, матиме практичний сенс тільки за умови, якщо складники системи злочинів виключатимуть повтори традиційних злочинів. В основу такої криміналістичної класифікації повинен бути встановлений єдиний критерій, визначний для розробки методик розслідування. Такий критерій використано: а) для класифікації досліджуваних злочинів на групи – основний мотив їх здійснення; б) для виділення підгруп злочинів (усередині класифікаційних груп) – технологія злочинної діяльності (пов'язана з додатковим мотивом).

Ключові слова: злочин, кіберпростір, класифікація, комплексний характер, криміналістична методика, мотив, система, технологія.

Статья посвящена криминалистической классификации преступлений, совершенных с использованием обстановки киберпространства. Констатируется, что криминалистическая классификация преступлений, совершенных с использованием обстановки киберпространства, будет иметь практический смысл только при условии, если составные системы преступлений будут исключать повторы традиционных преступлений. В основу криминалистической классификации должен быть положен единый критерий, наиболее значимый для разработки методик расследования. Таким критерием признается: а) для классификации исследуемых преступлений на группы – основной мотив их совершения; б) для выделения подгрупп преступлений (внутри классификационных групп) – технология преступной деятельности (связанная с дополнительным мотивом).

Ключевые слова: преступление, киберпространство, классификация, комплексный характер, криминалистическая методика, мотив, система, технология.

The article is devoted to criminalistics classification of the crimes accomplished with the using of cyberspace environment. It is established, that criminalistic classification of the crimes accomplished with the using of cyberspace environment will be in practical right only subject to the condition, if the component systems of crimes will eliminate repetitions of traditional crimes. Therefore in the basis of criminalistics classification crimes accomplished with the using of cyberspace environment, must be a single criterion most meaningful for development of methodology of investigation is fixed. By such criteria is acknowledged: and) for classification of the explored crimes on groups – basic reason of their accomplishing; b) for the selection of sub-groups of crimes (into classification groups) – technology of criminal activity (which deals with an additional reason).

Key words: crime, cyberspace, classification, complex character, criminalistic methodology, reason of their accomplishing system, technology.

Постановка проблеми. Сучасна парадигма злочинів, учинених із використанням обстановки кіберпростору, є складною, комплексною. Специфічне поєднання комп'ютерних технологій як типових для досягнення певного злочинного результату призводить до вчинення злочинів різноманітної кримінально-правової кваліфікації. Це вдало використовують організовані злочинні групи. За відсутності встановленої спеціалізації слідчих у розслідуванні таких кримінальних правопорушень досудове розслідування злочинів зазначеної категорії доручається недосвідченим слідчим, що призводить до неповноти слідства, до невстановлення всієї множини злочинів та складу злочинної групи. У 70% аналізованих справ фігурують невстановлені під час слідства особи-учасники злочину. Тому розроблення комплексної методики розслідування злочинів, учинених із використанням обстановки кіберпростору, представляє як науковий, так і практичний інтерес.

Підґрунтям цього процесу уявляється криміналістична класифікація таких злочинів.

Стан опрацювання проблеми. Ю.М. Батурин, П.Д. Біленчук, А.С. Білоусов, В.Б. Вехов, А.Г. Волеводз, В.О. Голубев, Р. І. Дрімлюга, Н.А. Розенфельд, Б.В. Романюк, В.С. Цимбалюк, та багато інших криміналістів та кримінологів робили спроби здійснити криміналістичну класифікацію подібних злочинів, але через різний зміст обраного для дослідження поняття жодна з класифікацій не може задовольнити вимоги практиків з тим, щоб розробити оптимальну систему криміналістичних рекомендацій з розкриття та розслідування злочинів визначеної категорії.

Метою статті є здійснення криміналістичної класифікації злочинів, вчинених із використанням обстановки кіберпростору, визначення критеріїв такої систематизації злочинів.

Виклад основного матеріалу. Вдаючись до фактичного розроблення криміналістичної класифіка-

ції злочинів, А.В. Шмонін, В.В. Тищенко та багато інших науковців наголошують на цілі такої класифікації, зокрема необхідності забезпечення потреб криміналістичної науки та практики такою класифікацією. Н.П. Яблоков справедливо вважав, що криміналістичні підстави класифікації злочинів повинні бути відповідно значущими і методично перспективними [1, с. 486]. Дійсно, якщо пропонується криміналістична класифікація злочинів певного виду з безліччю підстав та класифікаційних систем, виникає питання про доцільність такої класифікації, та про те, чи кожний із запропонованих видів злочинів можна покласти в основу відповідних методичних рекомендацій з їх розслідування.

Криміналістична класифікація злочинів, що вчиняються з використанням обстановки кіберпростору, буде мати практичний сенс, якщо складники системи злочинів будуть виключати повтори традиційних злочинів, оскільки в разі використання відповідних рекомендацій з їх розслідування буде спостерігатися тенденція до їх розосередження на декілька складників системи. Тому в основу криміналістичної класифікації досліджуваної категорії злочинів повинен бути покладений один критерій поділу на групи злочинів, який буде мати криміналістичне значення. В межах кожної з груп можна виділити підгрупи, які також мають відповідно один критерій поділу. Останні об'єднують злочини певних кримінально-правових ознак, які вчиняються в кіберпросторі.

Використання кіберпростору забезпечує досягнення злочинної мети в кожному конкретному випадку злочину. Досягнення мети злочину означає, що спонукання діяння мотивом закінчилось, і певна потреба задовільнилась [2, с. 22]. Мета досягається певним мотивом, на думку А.В. Савченко, в цьому саме й полягає їхній зв'язок. Мотив досить вдало піддавався дослідженню в науках кримінально-правового циклу [3–6], адже мотив, у першу чергу, є факультативним елементом складу злочину.

У психологічному аспекті мотив є необхідним, невід'ємним і реально існуючим компонентом у структурі будь-якої діяльності суб'єкта [2, с. 19], тому й криміналісти не обходили увагою мотив вчинення злочину.

І.Ф. Пантелеєва вказувала, що елементом криміналістичної характеристики злочинів слугують узагальнені дані щодо найбільш розповсюджених мотивів і цілей їх вчинення. Але наголошувалось, що інформацію щодо них використовують для висунення версій стосовно суб'єкта та суб'єктивної сторони злочину, а також для організації цілеспрямованого пошуку злочинця [7, с. 466]. А.В. Шмонін, розглядаючи мотив у складі криміналістичної характеристики, писав, що він визначає вибір відповідного предмета посягання, способу впливу на нього [8, с. 185]. Таке бачення ґрунтується на традиційному розумінні в психології мотиву як чинника, який, відображуючись у свідомості людини, спонукає його до діяльності, спрямовуючи її на задоволення певної потреби [9, с. 323; 10, с. 513]. Намагаючись перенести термін «мотив» на юридичний ґрунт,

А.В. Савченко, аналізуючи психологічні концепції визначення мотиву, дійшов думки, що в цілому під мотивом можна розуміти складний інтегральний (системний) психологічний утвір [2, с. 13]. Ця складність позначається через розуміння в психології мотиву як поняття, що узагальнює безліч диспозицій: органічних, матеріальних, соціальних, духовних [11, с. 392]. Отже, кожний науковець, досліджуючи категорію «мотив злочину», апелював до певної психологічної концепції.

У криміналістичних дослідженнях переважає діяльнісний підхід [12, с. 8]. Дійсно, адже одним з основних загально визначених об'єктів дослідження в криміналістиці є діяльність зі скоєння злочинів (злочинна діяльність) [13, с. 14]. Мотив злочину в криміналістичних дослідженнях не можна відривати від злочинної діяльності, адже саме мотив виконує роль вектору злочинної діяльності. Мотив проходить крізь причинний зв'язок між злочинним наслідком і злочинним діянням [2, с. 22]. Без установлення такого причинного зв'язку не можна висновувати про наявність події злочину, вини конкретної особи в його вчиненні. Під час розслідування множини злочинів перед слідчим стоїть також завдання встановити весь комплекс злочинів, вчинених певною групою осіб або конкретною особою, визначити взаємозв'язок між злочинами. При цьому під час прийняття рішення про початок кримінального провадження та на початку розслідування злочинів, вчинених із використанням обстановки кіберпростору, слідчий має інформацію лише про злочинний результат, тобто потребу, яка була задоволена в результаті вчинення злочинів, а отже, може висновувати про мотиви злочинців, відповідно визначати коло запідозрених осіб, способи вчинення злочину, предмет посягання тощо. Тож, мотив є категорією, що має криміналістичне значення та може бути покладена в основу криміналістичної класифікації злочинів, вчинених із використанням обстановки кіберпростору.

Через те, що мотив має виражене соціально-психологічне та юридичне значення, існує безліч класифікацій мотивів у психології чи юридичних науках [14, с. 59; 15, с. 58]. Для нас самостійне значення має саме соціальний складник мотиву вчинення злочину. Адже під час дослідження мотиву в центрі нашої уваги знаходяться злочини, що вчиняються в кіберпросторі, який характеризується соціальними чинниками через можливість задовольняти потреби конкретної людини.

Людська діяльність, що здійснюється з приводу того чи іншого матеріального або духовного об'єкта для задоволення соціальних потреб та інтересів, нерозривно пов'язана з існуванням різних сфер життя суспільства. Таким чином, виникають суспільні відносини (з приводу того чи іншого об'єкта) або соціальні відносини (як особливий вид суспільних, що відображають статус особи і соціальних груп у суспільстві) [16]. У соціології як науці про суспільство загально визначеним є трактування сфери суспільного життя як певного комплексу стійких

відносин між соціальними суб'єктами [17, с. 521]. Філософи та соціологи умовно виокремлюють чотири таких сфери, зокрема: економічну, політичну, духовну та соціальну [17, с. 522; 18]. У зарубіжних публікаціях активно поширюється думка про існування аналогічних сфер життя в кіберпросторі, започатковано навіть термін «соціологія Інтернету» [19; 20]. В результаті аналізу сучасного контенту Інтернет-простору можна виділити такі умовні сфери суспільного життя суб'єктів відносин у кіберпросторі: 1) фінансово-економічна – пов'язана зі здійсненням розрахункових операцій та укладанням цивільно-правових угод; 2) соціальна – пов'язана із системою соціальних зв'язків між користувачами електронних мереж як суб'єктами кібернетичного соціуму з приводу реалізації ними своїх соціальних потреб (ідеться про організацію людиною свого дозвілля; задоволення освітніх, інтелектуальних та інших потреб, оплатно або безоплатно); 3) державно-політична – пов'язана із запровадженням так званого «електронного уряду», що має забезпечити надання органами влади послуг фізичним та юридичним особам, а також зі створенням централізованих баз даних, заснованих на технології забезпечення електронного документообігу в державних органах, у різних галузях промисловості й економіки, зокрема на підприємствах, що мають стратегічне значення для безпеки держави, під час організації та проведення виборів; 4) світоглядна (ідейна чи духовна) – пов'язана із впливом на масову свідомість система цінностей членів певної групи суспільства (за мовним критерієм, національною, расовою або релігійною приналежністю, іншою ознакою, наприклад, професією).

Мотив злочину кримінологи прямо пов'язують із цими сферами суспільного життя. Так, часто виділяють наступні групи мотивів: 1) політичні; 2) корисливі; 3) насильницько-егоїстичні; 4) анархістсько-індивідуалістичні; 5) легковажно-безвідповідальні та боязливо-малодушні [21, с. 52–53]. Або, майже не моделюючи їх від сфер життя, поділяли мотиви на: 1) суспільно-політичні; 2) соціально-економічні; 3) насильницько-егоїстичні; 4) легковажно відповідальні [22, с. 289]. А.В. Савченко в кримінально-правовому дослідженні на підставі цих груп висновує про поділ мотивів злочинів залежно від найважливіших сфер життя людини на такі групи: 1) ідейні; 2) політичні; 3) релігійні; 4) націоналістичні [2, с. 31]. У цих поглядах в одній класифікаційній системі автори намагаються уявити одразу всю сукупність мотивів.

Для цілей основної криміналістичної класифікації на групи злочинів, вчинених із використанням обстановки кіберпростору, потрібно виходити саме з традиційних сфер суспільного життя суб'єктів кіберпростору, класифікуючи мотиви вчинення злочинів на такі групи: 1) корисливі мотиви, пов'язані з фінансово-економічною сферою відносин суб'єктів у кіберпросторі; 2) соціально-економічні мотиви, пов'язані із соціальною сферою відносин суб'єктів у кіберпросторі; 3) антидержавно-політичні мотиви, пов'язані з державно-політичною сферою відносин суб'єктів у кіберпросторі; 4) ідейні мотиви, пов'язані

зі світоглядною сферою життя суб'єктів відносин у кіберпросторі.

Тож, на підставі класифікації мотивів можна класифікувати злочини, вчинені з використанням обстановки кіберпростору, на відповідні чотири групи: 1) злочини, вчинені з корисливих мотивів, що пов'язані з фінансово-економічною сферою відносин у кіберпросторі; 2) злочини, вчинені із соціально-економічних мотивів, що пов'язані із соціальною сферою відносин суб'єктів у кіберпросторі; 3) злочини, вчинені з антидержавно-політичних мотивів, пов'язані з державно-політичною сферою відносин суб'єктів у кіберпросторі; 4) злочини, вчинені з ідейних мотивів, пов'язані зі світоглядною сферою життя суб'єктів відносин у кіберпросторі.

Звичайно, ці групи злочинів характеризуються різноманітністю їх кримінально-правових ознак, тому виникає питання поділу на підгрупи в межах виділених груп злочинів, які можуть утворювати множини злочинів в одному акті розслідування. В цьому сенсі важливим є беззаперечне визнання в юридичній літературі наявності в суб'єкта вчинення злочину, крім основного мотиву, також й додаткових мотивів [2, с. 31; 23, с. 21]. З криміналістичної точки зору ці мотиви мають системоутворююче значення в технологіях вчинення злочинів, забезпечуючи досягнення кінцевої злочинної мети, відповідно зумовлюють суб'єктний склад організованої групи, відповідний комплекс злочинів, обрання певного предмету посягання. На прикладі злочинів у сфері підприємництва А.Ф. Волобуєв підкреслював, що організовані злочинні групи вчиняють не окремі злочини, а їх комплекси, розробляючи цілі технології злочинної діяльності, які забезпечують їм систематичне одержання кримінального доходу. Комплексність досліджень у криміналістичній методиці, як доводить автор, обумовлюється саме дослідженням злочинних технологій [24, с. 28].

Аналіз матеріалів судово-слідчої практики дозволяє наступним чином класифікувати злочини, вчинені з використанням обстановки кіберпростору.

1. Злочини, вчинені з корисливих мотивів, що пов'язані з фінансово-економічною сферою відносин у кіберпросторі, поділяються на такі підгрупи:

1.1. *злочини, що порушують встановлений порядок обігу певних речей:* придбання чи збут зброї, бойових припасів або вибухових речовин (ст. 263 КК України); незаконне придбання, збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів та прекурсорів (ст. ст. 307, 311); незаконні придбання, збут або використання спеціальних технічних засобів отримання інформації (ст. 359);

1.2. *злочини, що спрямовані на заволодіння чужим майном, та пов'язані з ними злочини у сфері функціонування електронних розрахунків:* крадіжка (ст. 185 КК України); вимагання (ст. 189); шахрайство (ст. 190); привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191); незаконні дії з платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнан-

ням для їх виготовлення (ст. 200); зайняття гральним бізнесом (ст. 203-2); легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209);

1.3. *злочини, що порушують механізми захисту від монополізму та недобросовісної конкуренції*: протидія законній господарській діяльності (ст. 206); незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229); незаконне збирання з метою використання відомостей, що становлять комерційну чи банківську таємницю (ст. 231); розголошення комерційної або банківської таємниці (ст. 232).

2. Злочини, вчинені із соціально-економічних мотивів, що пов'язані із соціальною сферою відносин суб'єктів у кіберпросторі, поділяються на підгрупи:

2.1. *злочини, пов'язані з насильницько-егоїстичними діями*: доведення до самогубства (ст. 120); погроза вбивством (ст. 129); вербування людини, вчинене з метою її експлуатації (ст. 149); розбещення неповнолітніх (ст. 156); ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301);

2.2. *інтелектуальне піратство та злочини, пов'язані з комунікаційними діями*: порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176); порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер (ст. 163).

3. Злочини, вчинені з антидержавно-політичних мотивів, пов'язані з державно-політичною сферою відносин суб'єктів у кіберпросторі, поділяються на підгрупи:

3.1. *злочини, що пов'язані з антидержавницькими діями*:

3.1.1. злочини проти основ національної безпеки України: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110); фінансування дій, учинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110-1); державна зрада (ст. 111); диверсія (ст. 113); шпигунство (ст. 114);

3.1.2. злочини у сфері охорони державної таємниці (ст. ст. 328, 330);

3.1.3. злочини проти судоустрою: незаконне втручання в роботу автоматизованої системи документообігу суду (ст. 376);

3.2. *злочини політико-ідеологічного спрямування*:

3.2.1. злочини проти виборчих прав і свобод (ст. ст. 157, 158, 159, 159-1);

3.2.2. терористичний акт (ст. 258) та злочини, пов'язані з тероризмом (публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258-2); створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-3); фінансування тероризму (ст. 258-5));

3.2.3. пропаганда війни й поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуні-

стичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів (ст. ст. 436, 436-1).

4. Злочини, вчинені з ідейних мотивів, пов'язані зі світоглядною сферою життя суб'єктів відносин у кіберпросторі, поділяються на підгрупи:

4.1. *злочини, пов'язані з насильницько-дискримінаційними діями*: порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (ст. 161); розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію (ст. 300);

4.2. *злочини, пов'язані з анархістськими діями в кіберпросторі*: злочини у сфері використання ЕОМ (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (розділ XVI КК України).

Остання з наведених підгруп є доволі специфічною через те, що злочини у сфері використання ЕОМ (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку можуть вчинятися як самостійно з анархістськими мотивами, так і поєднуватися зі злочинами інших класифікаційних систем. Така злочинна діяльність кваліфікується за сукупністю статей КК України. Саме відносно цієї підгрупи злочинів спостерігається тенденція до їх розосередження на різні групи та підгрупи традиційних злочинів, вчинених із використанням обстановки кіберпростору.

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень означеної категорії засвідчує, що особа, котра вчиняє такі злочини, є так званим «впевненим користувачем», який здатний вільно працювати з програмними засобами комп'ютерної техніки. Вона має певний рівень кваліфікації, відповідний рівень технічної освіти в галузі комп'ютерної техніки, можливість доступу до спеціальної інформації або технологій. Щонайперше, це технічний персонал мереж і систем, які зазнали неправомірного втручання, розробники автоматизованих систем, їхні керівники, оператори, програмісти, інженери зв'язку, фахівці із захисту інформації та ін. [25, с. 120]. Діяльність останніх завжди найчастіше підлягає кваліфікації за сукупністю статей КК України, серед якої присутні статті розділу XVI КК України.

Висновки. В основу криміналістичної класифікації злочинів, що вчиняються з використанням обстановки кіберпростору, повинен бути покладений єдиний критерій, найбільш значущий для розроблення методик розслідування. Таким критерієм є: а) для класифікації досліджуваних злочинів на групи – основний мотив їх вчинення; б) для виділення підгруп злочинів (усередині класифікаційних груп) – технологія злочинної діяльності (пов'язана з додатковим мотивом). Запропоновані нами класифікаційні групи (підгрупи) злочинів у кіберпросторі мають суттєве значення для визначення взаємозв'язків між ними і надають можливість виробити оптимальну і найбільш наближену до потреб слідчої практики систему криміналістичних рекомендацій з виявлення і розслідування злочинів цієї категорії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яблоков Н.П. Научные основы методики расследования (§ 2 Гл. 28). Криминалистика: учебник. М., 1995. 708 с.
2. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину: монографія. К.: Атіка, 2002. 144 с.
3. Музюкин А.П. Мотив преступления и его уголовно-правовое значение: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2010. 23 с.
4. Капинус О.С. Убийства: мотивы и цели. М.: ИМПЭ- ПАБЛИШ, 2003. 312 с.
5. Масол Д.І. Мотиви расової, національної чи релігійної нетерпимості у кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.08. Київ, 2014. 20 с.
6. Подільчак О.М. Мотив і мотивація злочинів учинених жінками: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Х, 2004. 20 с.
7. Криминалистика: учебник / под ред. И.Ф. Пантелеева, Н.А. Селиванова. М. : Юрид. л-ра, 1988. 672 с.
8. Шмонин А.В. Методика расследования преступлений: учеб. пособ. М.: Юстицинформ, 2006. 464 с.
9. Общая психология: Курс лекций для первой ступени педагогического образования / Сост. Е.И. Рогов. М.: ВЛАДОС, 1995. 448 с.
10. Маклаков А.Г. Общая психология. СПб.: Питер, 2000. 592 с.
11. Немов Р.С. Психология: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: в 3 кн. М.: ВЛАДОС, 2003. Кн. 1: Общие основы психологии. 688 с.
12. Тищенко В.В. Теоретичні і практичні основи методик розслідування злочинів: монографія. Одеса, 2007. 260 с.
13. Криміналістика: навч. посібник / А.Ф. Волобуєв, О.О. Волобуєва, О.А. Самойленко та ін.; за ред. А.Ф. Волобуєва. Київ, 2011. 504 с.
14. Волков Б.С. Проблема воли и уголовная ответственность. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1965. 136 с.
15. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть. Днепропетровск: Пороги, 1992. 168 с.
16. Вербець В.В., Субот О.А., Христюк Т.А. Соціологія: навч. посіб. Київ, 2009. 550 с.
17. Лавриненко В.Н., Кафтан В.В., Чернышова Л.И. Философия: учеб. и практикум; под ред. В.Н. Лавриненко. 7-е изд., перераб. и доп. М., 2015. 711 с.
18. Сферы жизни общества: энциклопедия экономиста. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/sfera-obshchestva.html>
19. Keith N., Hampton, Lauren F. Sessions, Eun Ja Her, Lee Rainie Social Isolation and New Technology. How the internet and mobile phones impact Americans' social networks. URL: <http://www.pewinternet.org/2009/11/04/social-isolation-and-new-technology/>
20. Петренко-Лисак А.О. Соціальний простір у міждисциплінарному вимірі : навч. посіб. Київ, 2013. 400 с.
21. Лунев В.В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика. М., 1980. 263 с.
22. Криминология / Под ред. А.И. Долговой. М., 1997. 784 с.
23. Тарарухин С.А. Установление мотива и квалификация преступления. К. : Вища школа, 1977. 152 с.
24. Волобуєв А.Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: дис. ... докт. юрид. наук. Х., 2001. 420 с.
25. Мазуров В.А. Компьютерные преступления: классификация и способы противодействия: учеб.-практ. пос. М., 2002. 148 с.